

ТЪРСЕНЕ НА УСЕЩАНИЯ И СУБЕКТИВНА ПЕРЦЕПЦИЯ НА РИСКА

Таня Танева

Тракийски университет, Стара Загора, България

РЕЗЮМЕ

Тази статия е опит за систематично представяне на една от личностните характеристики търсене на усещания (Sensation-Seeking), като определяща поемането или избягването на риска в човешкото поведение. Предложени са сравнителни анализи между моделите на Канеман и Шуберт за склонността към риск и скалата „търсене на усещания“ на Цукерман и други черти на личността, които могат да служат като критерии за предсказване на рисковото поведение и известни вече методики за изследване на личността, спрямо които е възможно построяването на психологически профили на субектите, склонни към поемане на риск.

Ключови думи: Sensation-Seeking, Big Five, Big Three, NEO-PI-R, EPQ-R

Рискът винаги е свързан с елементи на опасност за индивида и/или за неговата дейност. Дейността в опасни ситуации поражда повишена психическа напрегнатост пред заплахата от неблагоприятни фактори и последици (Русинова, 1992). Възприятието на риска предизвиква силни биохимични промени в организма, висока възбуда и неприятно безпокойство. Тогава какво мотивира хората да поемат риск?

В *психоаналитичната концепция* за риска, привлекателността на рисковите ситуации за индивида се интерпретира в термините на патологията, т.е. стремежът към ситуации, свързани с преодоляване на нормалния, естествен страх са схващани като признак на „болен ум“ (Llewellyn, 2003). Така действията на хора, избрали рисковани, опасни действия, се интерпретират като безпричинни или нелогични. Основните хипотези на психоанализата обясняват привлекателността на рисковото поведение чрез суицидните наклонности, влечението към смъртта или потисканите чувства на мъжко несъответствие. Психоаналитичната концепция интерпретира поведението на алпинисти, поели прекомерен риск, като нелогично и като израз на патология. Алпинистите се разглеждат като алогични и патологични, а поемането на рисковото поведение се свързва със суицидност или стремеж за повишаване на самооценката (Llewellyn, 2003). В този смисъл поведенческите модели, свързани с риск, би следвало да изглеждат неприемливи, а реализиращите високорисково поведение – неадаптивни и непредпочитани.

Тази концептуална рамка ограничава интерпретацията на рисковото поведение у хората, като го свързва непременно с намалената самооценка, а не например с генерализирана тенденция да бъдат по-успешни в дейността си - теза, която е съществено различна от психоаналитичната (Llewellyn, 2003). От друга страна хора, които поемат високи рискове, често биват възприемани като сексуално и личностно привлекателни, поради това, че проявяват смелост и се изправят срещу предизвикателства – особено характерно за младите хора (напр. при рискови спортове, рискови сделки или развлечения, съдържащи степен на риск).

Ограничената психоаналитична интерпретация на риска се дължи в голяма степен на игнорирането на факта, че при вземане на решения за бъдещите си живот и дейност, хората се стремят да удовлетворят и други потребности освен сигурността и безопасността си (престиж, принадлежност, спазване на традиции, и др.). Поради тази причина тя не може да обясни и онзи тип рисковото поведение, чиято цел е поддържане или повишаване на чувството за собствено достойнство или самореализация*.

Дейността, съдържаща опасност, поставя на изпитание физическите, психичните и моралните потенциали на реализиращите я дейци и следователно предполага у тях стремеж за посрещане на предизвикателства. Чрез тях хората се самопроверяват и така се

самоопознават в реални екстремни условия. Самопознанието е необходим ориентир за онези, които се стремят към самоусъвършенстване, не само в дейността (да станат по-резултатни), а и в личностен план (стремеж към лична ефикасност, самодоказване, самореализация).

Това поставя под въпрос мотивационните теории, основани на строг йерархичен модел на потребностите, сред които потребността от сигурност не винаги може да обясни рисковете, поети по социални причини. Поради това йерархичният модел не отразява човешките приоритети в реалния живот (Llewellyn, 2003).

Еволюционната теория свързва историческата поява на феномена рисково поведение с променените условия на живот и ежедневната борба за съществуване, породени от приближаването на Ледниковата епоха и появата на големите хищници.

В обективно рисковата среда хората са изложени на принуден риск при търсене на убежище, храна и сексуални партньори. Тази обективно променена среда променя мозъка и гените милиони години. Еволюционната теория достига до хипотезата, че готовността за поемане на риск може да е заложена в гените като кодирана значима информация, свързана с възможностите за оцеляване на индивида (Llewellyn, 2003).

В *съвременните психологически теории* доминира представата, че определени черти на личността играят детерминираща роля при възприемането и привлекателността на риска за различните хора. Като относително постоянни, съществени характеристики на личността се очаква те да обяснят правилността на човешкото поведение. За целта изследователите конструират експерименти, в които се поставят на изпитание определени черти на личността и които в последствие могат да служат като критерии за предсказване на рисково поведение. Така става възможно построяването на психологически профили на субектите, склонни към поемане на риск (Zuckerman, 1997, 1994; Roberti, 2004).

Zuckerman (1997) създава скала за измерване на личностна тенденция „търсене на усещания“ (Sensation-Seeking Scale – SSS-V) като инструмент за оценка на индивидуалните различия при поемане на рисково поведение. В самото начало на работата му върху този проблем, задачата, която той поставя на респондентите е да изкажат съгласие или несъгласие с твърдения като: „понякога обичам да правя неща, които са малко плашещи“ или „понякога обичам да правя неща, само заради силните усещания от това“. SSS-V помага на психолозите да оценяват тенденцията „търсене на усещания“ като личностна категория. Първоначално това понятие е въведено от Zuckerman през 1964 г. Той дефинира „търсене на усещания“ като „черта на личността, детерминирана от стремеж към различни, нови, сложни и интензивни преживявания и опит, и готовност заради това да се поемат физически, социални, юридически и финансови рискове“ (Zuckerman, 1994). Първите опити за описание на тенденцията „търсене на усещания“ са провеждани с цел да се предскаже отговора на индивида на сензорна депривация.

Като личностната черта „търсене на усещания“ (SSS-V) се измерва чрез стандартни самооценъчни въпросници, конструирани в четири субскали (Roberti, 2004). В психологическата литература обикновено тази черта се разглежда като устойчива тенденция в личността, обусловена от генетични, биологични, психофизиологични и социални фактори. Търсещите усещания индивиди проявяват тенденция да се ангажират с дейности, предоставящи силна стимулация на техните усещания (Roberti, 2004).

Скалата за оценка на личностната склонност към силни усещания съдържа следните четири основни субскали (дименсии) (Zuckerman, 1994):

- търсене на вълнение и приключение (thrill and adventure seeking),
- търсене на нов опит/познание (experience seeking),
- преодоляване на забрани (disinhibition),
- нетърпимост към скука (susceptibility to boredom).

Търсещите вълнения и приключения (авантюри) получават удоволствие от действия, които предизвикват у тях необикновени усещания и преживявания дори ако те предполагат

риск. Тази дименсия се свързва с готовността за поемане на физически рискове и участието в спортни игри с висок риск – напр. мотоциклетни състезания или каране на водни ски (Zuckerman, 1994).

Търсещите нов опит/познание се наслаждават на непознати преживявания, пътувания до екзотични места, слушане на нестандартна, възбуждаща, вълнуваща музика, експериментират с дрога или неконформистки начин на живот. Такова поведение се свързва с необходимостта от нови и интересни вълнуващи събития при всички видове дейности (вкл. и икономически), свързани с поемане на риск (Zuckerman, 1994).

Насочените към преодоляване на забрани демонстрират готовност за поемане финансови и социални рискове, както и ангажиране с поведения, съдържащи риск за здравето. Те са устойчиво опортюнистично настроени към възможни забрани и демонстрират стремеж към освобождаването от тях или разрушаването им - бурни партита, алкохолизъм, секс с непознати др. (Zuckerman, 1994).

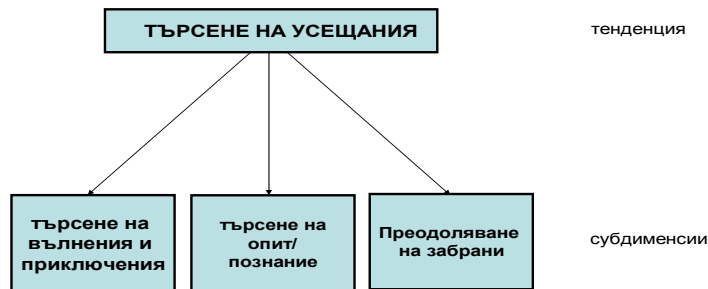
В общия случай търсачите на усещания проявяват нетърпимост към скуката, нетолерантност към монотонността, към предсказуемостта на случващото се в живота и в хората в резултат на установената практика или рутинност на задачите (Zuckerman, 1994).

Валидността на всички тези подизмерения е експериментално потвърдена, с изключение на „нетърпимост към скука”, която се оказва проблематична от гл.т. на валидност и надеждност (Фиг.1).

Другите три скали са отразени в 30 айтема, разпределени по 10 в трите субскали. Llewellyn (2003) изказва мнение, че тази методика е модерна, съвременна, но поражда съмнение от гледна точка на тавтологията.

Roberti (2004) представя експериментални резултати, според които поемането на риск корелира с личностната тенденция „търсене на усещания”, но тя не е първичен мотив за рисково поведение. Търсещите усещания приемат риска като възможен резултат при срещата с предизвикателства, но стремежът към риск не е собствена цел на поведението (Roberti, 2004). Според Zuckerman (1997) търсещите усещания притежават склонност към риск и проявяват интерес към периодично стресогенни професии – пилоти, авиодиспечери, борсови посредници, работа в бърза помощ или с натоварени социални контакти. Те са неудовлетворени от скуката, рутината, повтарящите се дейности, в които няма социални взаимодействия, предизвикателства или сменящи се дейности. Рискът се свързва с личностната тенденция „търсене на усещания” доколкото тя обуславя предпочитания към непознати, различни, нови, сложни усещания и опит, свързани със значима степен на неопределеност и несигурност на последиците от поведението. Така изследователите стигат до хипотезата, че търсещите усещания поемат рискове заради романтични, вълнуващи и предизвикателни нови преживявания (Zuckerman, 1997). Следователно, авторите отдават голямо значение на емоционалния компонент в перцепцията на риска, при това толкова по-изразен, колкото по-висока е степента на поетия риск.

Фиг. 1 (по Zuckerman, 1994)

СТРУКТУРА НА ЛИЧНОСТНАТА ТЕНДЕНЦИЯ „ТЪРСЕНЕ НА УСЕЩАНИЯ”,
съдържаща валидните субдименсии (познати също като аспекти)

Когато наградата (печалбата) от получените усещания е субективно по-значима от всяка възможна загуба или неуспех, може да се наблюдава готовност да се поеме риск заради получаването на търсените усещания. В този случай рискът не е базов източник на активността за търсещите усещания и те не се ангажират с нея поради риска като цел. Zuckerman (1979,1991,1994) установява, че при търсенето на усещания болшинството от хората се опитват да минимизират риска и проявяват предпазливост.

Обобщено може да се каже, че силните усещания и предизвикателствата са привлекателни не заради риска, а заради конкретното им съдържание (напр. при финансови рискове – усещането, че можеш да предвиждаш и владееш ситуацията). Възможно е търсенето на усещания само по себе си да е толкова силна потребност че, сравнен с нея, възможният риск от опасности и загуби да изглежда незначителен.

Следователно, при личностната тенденция „търсене на усещания” рискът не се проявява като самостоятелен мотив за дейност, но доколкото предполага опасност, наличието му увеличава нивото на възбуда в съдържащите предизвикателства опити. Дори ако по-голям риск прави по-привлекателно предизвикателството и по-силни усещанията, той е по-скоро последица или съпътстващ контекст, а не причина за търсещото усещания поведение.

Индивидите с ниска и висока изразеност по скалата „търсене на усещания” възприемат, оценяват и интерпретират риска по различен начин. Индивидите със слабо изразена тенденция „търсене на усещания” обикновено преценяват рисковите или стресогенните ситуации като заплашващи, отдават по-голямо значение на негативните последици от поведението и очакват, че ще им е необходимо по-дълго време за преодоляването им. Търсещите усещания напротив – преценяват средата като по-слабо заплашваща (Zuckerman, 1994).

Експериментално е установено, че скалата „търсене на усещания” (sensation seeking) корелира с основни широки групи черти на личността. Все още не съществува еднозначен отговор на въпроса колко такива, достатъчно обхватни и общи групи черти на личността могат да бъдат обособени (Glicksohn & Abulafia, 1998; Zuckerman, 1994; Zuckerman et al., 1993).

Широко известни са две главни таксономии (по Roberti, 2004):

Първата - “Big Five” – обхваща пет основни дименсии в структурата на личността - невротизъм (neuroticism), екстраверсия (extraversion), отвореност към нов опит (openness), насоченост към другите (agreeableness) и добросъвестност (conscientiousness). Те съдържат по-малки субдименсии с по-тесни обяснителни възможности. Част от тях се унаследяват приблизително 50% генетично, което е в подкрепа на еволюционния аргумент (Zuckerman, 1994). Например, хората, които притежават високи стойности на тези дименсии са

емпатични, деликатни, приятелски настроени, великодушни, подпомагащи, кооперативни и насочени към хармонични социални отношения. Те вярват, че повечето хора са добри, искрени и заслужаващи доверие (Roberti, 2004).

Втората - "Big Three" - е построена върху три дименсии: психотизъм (psychoticism), екстраверсия (extraversion) и невротизъм (neuroticism).

Дименсиите в двете таксономии се изследват чрез въпросници - Openness Personality Inventory, Revised (NEO-PI-R; Costa & McCrae, 1992) и Eysenck Personality Questionnaire (EPQ-R; Eysenck, Eysenck, & Barrett, 1985a), (по Roberti, 2004).

Zuckerman (1994) представя резултати от изследвания, които показват положителна корелация както на общия резултат от скалата „търсене на усещания“ (SSS-V), така и на всичките нейни субскали, с дименсията „отвореност към нов опит“ от NEO-PI-R. Освен това, дименсията „насоченост към другите“ (Agreeableness) корелира както с общия SSS-V, така и със субскалите „преодоляване на забрани“ и „нетърпимост към скука“ (Roberti, 2004).

Установени са също и зависимости между общата скала „търсене на усещания“ и дименсии от "Big Three" - модела. Психотизмът корелира със всички субскали на SSS-V, докато екстраверсията – с равнищата на субскалата „търсене на вълнения и приключения“ (Zuckerman et al., 1993; Roberti, 2004). Zuckerman (1997) изгражда хипотеза, че поемащите риск притежават изразена тенденция „търсене на усещания“, която е само елемент на дименсията „психотизъм - хуманност“.

През 1993 г. Horvath a. Zuckerman публикуват свои резултати от лонгитюдни изследвания сред студенти, в периода на следването и след дипломирането им. Според тези резултати тенденцията „търсене на усещания“ много силно предсказва вероятност за рисково поведение, особено престъпна дейност и социални нарушения (по Zuckerman, 1997). В този смисъл като сравнително ценна се възприема и скалата на Eysenck and Eysenck's (1996) импулсивност-авантюристичност/рисковост-емпатия (Llewellyn, 2003).

Подобни изводи насочват Zuckerman към идеята за диференциране на „добри“ и „лоши“ форми на личностната тенденция „търсене на усещания“: а) импулсивни и асоциални форми (impulsive, unsocialized sensation seeking - ImpUSS) и б) неимпулсивни и социалноприемливи такива (non-impulsive, socialized sensation seeking - NImpSS) (Roberti, 2004). Условно обозначената като „лоша“ форма се свързва с три субскали от SSS-V – „преодоляване на забрани“, „търсене на опит“ и „нетърпимост към скука“, както и с дименсията психотизъм от Eysenck Personality Questionnaire (EPQ-R-S). „Добрата“ от тях предполага изразени нива на субскалата „търсене на вълнения и приключения“. Като цяло търсачите на усещания, при които се наблюдават високи нива по субскалите „преодоляване на забрани“ и „нетърпимост към скука“ са по-самонадеяни, неконформни, неконвенционални и с недостатъчни умения за планиране. Като се позовава на Glicksohn & Abulafia (1998) и Knust & Stewart (2002), Roberti (2004) твърди, че когато импулсивността се комбинира с високи степени по общата скала „търсене на усещания“ (SSS-V), може да се очаква по-слаба субективна чувствителност към риск (б.м. индивидите не обръщат внимание на евентуалните неблагоприятни последици от рисковото поведение, не мислят за риска) и недобри умения за планиране на дейността.

Miller (1958) развива идеята за връзка между културата и проявлението на личностната тенденция стремеж към силни усещания в една от нейните асоциални форми - груповата престъпност. Сред представителите на тази форма на „ярко изразена субкултура на низшия слой на обществото“, се отдава голямо значение на ценности като успех, готовност за риск, стремеж към силни усещания, издръжливост. Асоциалното поведение, насочено към реализацията на такива ценности, се определя като девиантно от представителите на други социални групи, най-вече сред средните слоеве. Тези параметри на личността не са девиантни сами по себе си, но могат да бъдат такива, ако целите и средствата, чрез които се реализират са социално неприемливи.

Zuckerman a. Kuhlman разработват алтернативен five-factor модел на личността и конструират Zuckerman–Kuhlman Personality Questionnaire (ZKPQ), който съдържа следните дименсии: търсене на усещания, базирано на импулсивност; невротизъм/тревожност; агресивност/враждебност; активност; социабилност (Roberti, 2004). Импулсивното търсене на усещания като основен тип на по-общата личностна тенденция „търсене на усещания” се оказва със силна валидност спрямо нея. За да се отклонят търсещите усещания от рискови активности, трябва да са им достъпни нерискови активности – спортни развлечения или музикални предпочитания или насочване към професии, съдържащи минимален риск за упражняващите ги (по Roberti, 2004).

Roberti (2004), подкрепя тезата на Zuckerman (1994), че прилагането на двата инструмента – скалата „търсене на усещания” и алтернативния „five-factor” модел на личността дава възможност за обясняване и предсказване на голямо многообразие от поведенчески прояви на тенденцията „търсене на усещания” при индивидуални различия в житейския опит, предпочитанията, стиловете на поведение, нагласите и концептуалните схеми.

Поведенческата тенденция „търсене на усещания” у реалните дейци може да се проявява при ангажирането им с различни дейности. За удовлетворяване на предпочитанията към стимулация, хората могат да предприемат различни типове активност (свързани с финанси, спорт, здраве, професия, развлечения и др.), (Zuckerman, 1985; Zuckerman, 1994; Roberti, 2004).

От изследвания, проведени с Multidimensional Personality Questionnaire (MPQ) сред 18-годишни младежи е установено, че някои черти на личността имат отношение към ангажирането с висикорискови дейности, свързани с опасност за здравето (алкохолна зависимост, рискова сексуална активност, криминално насилие, опасно шофиране и др.) Тези личностни параметри в социалното им проявление са: нисък традиционализъм и самоконтрол, ниска социална близост и високи нива на отчуждение и агресия. Стимулите са предимно екстернални, а стимулациите се търсят от обкръжението и околната среда. Ако не могат да бъдат открити в социалното обкръжение, често се заместват със субстанции – напр. алкохол (Caspi et al., 1997, по Roberti, 2004).

Търсещите усещания предпочитат определени социални сфери и контексти, за да се ангажират с дейности, които им доставят удоволствие. Тези дейности често имат елемент на риск за финансите, здравето или социалните отношения. Необходимата им стимулация на усещанията може да бъде реализирана чрез социално допустими и приемливи форми на активност. Те са по-склонни на експерименти, особено ако са по-опасни по своята същност. Активностите за развлечение, свързани с висок риск, могат да допълнят профила на търсещите усещания – хазартни залагания, рискови видове спорт – скок с бърнджи, скално катерене, подводно гмуркане, въздушен сърфинг, парашутизъм и др.) (Roberti, 2004).

В изследване сред почти 500 студенти Horvath and Zuckerman (1993) установяват, че високите стойности по скалата „търсене на усещания” са в отрицателна корелация със субективните оценки за криминален (вкл. финансов) и спортен риск, т.е. търсещите усещания оценяват такива активности като по-малко опасни и рисковани и са по-склонни да ги осъществяват, в сравнение с тези, които не се стремят към търсене на усещания. Както може да се очаква, импулсивността също е в отрицателна корелация със субективната оценка за величината на риска, но в положителна с ангажирането с такива активности (б.м. силно импулсивните оценяват криминалния и спортен риск като по-малки и са в по-голяма степен склонни да се ангажират с такива активности), (Zuckerman, 1994).

Търсещите усещания не възприемат рисковите дейности и тревожните сигнали от средата, като носещи значими негативни последици. Фактически опасни ситуации не се възприемат като застрашаващи. Поради това се ангажират с дейности, свързани с физически и психологически риск, като не винаги ги оценяват като рискови и опасни. Това е свързано с определени личностни предпоставки и с биологичната им или конституция (Roberti, 2004). Налице е характерен специфичен отклик на нервната система чрез възбуда, която въздейства на задръжните процеси, детерминиращи поведението. Резултатът е по-слаби опасения, стрес и безпокойство (Roberti, 2004).

В социални ситуации търсещите усещания предпочитат сходни на тях самите приятели и дейности, съответни на предпочитанията им към разнообразни, нови и сложни взаимоотношения (Zuckerman, 1994). При тях социалното обкръжение влияе върху субективната перцепция на рисковите ситуации. Те предпочитат да са заобиколени от хора, също ориентирани към търсене на усещания и се ангажират с високорискови дейности, най-вече когато си взаимодействат с някого от социализиращата среда (Roberti, 2004).

В подкрепа на такава теза може да се приложи известното в социалната психология явление, че групите с висока степен на сплотеност (поради общи интереси, предпочитания, нагласи, ценности) вземат по-високорискови решения, отколкото нехомогенните групи. Решенията, взети в група, се отличават с по-голяма степен на риск, в сравнение с решенията, предпочитани от „средния член на групата” (Vem, 1972). При вземането на решения групата се ориентира към алтернативи с по-висок резултат дори при по-малка вероятност за достигането му („сближаване с риска”). Този феномен е следствие на относителната личностна деиндивидуализация в група, доколкото нито един участник в групата не носи пълна отговорност за последиците от окончателното решение (Cvetkovich et al., 1984). В сплотените групи често съществува силен натиск към конформност, обезпечаваща консенсуса при вземане на груповите решения. Това понижава критичността и прави проблематична реалистичната оценка на съдържащия се в тях риск.

Zuckerman (1994) изгражда генерализирана теоретична хипотеза, че характеристиките на SSS-V при сходните субекти имат тенденция да влияят върху склонността към поемане на рискови дейности и изработване на рискови предпочитания. Той отбелязва също, че предпочитанията, свързани с търсене на усещания в много случаи заместват рисковото поведение с по-здравословни и безопасни активности, предизвикващи определено ниво на възбуда. Търсещите усещания реализират и нерискови възможности за стимулация (напр. пътувания, спортове, които предявяват високи изисквания към индивида, предизвикателства към способностите, но не съдържат риск) (Roberti, 2004).

В този смисъл те могат да бъдат насочвани към нерискови активности, които не вредят на здравето и са социално приемливи. Младите хора могат да бъдат обучавани на нерискови форми на търсене на усещания и редуциране на рисковите такива (Roberti, 2004).

Валидността и надеждността на скалата „търсене на усещания” (SSS-V) е подлагана на проверка от значителен брой изследователи. Общото заключение е, че тази скала е валиден и надежден метод за установяване на индивидуалните поведенчески прояви на разглежданата личностна тенденция. Особено висока надеждност показва скалата при млади хора. (Brocke, Beauducel, & Tasche, 1999, по Roberti, 2004). От гл.г. на възрастта тенденцията „търсене на усещания” достига максимума си в края на юношеството и до 20-та година, и се снижава с увеличаване на възрастта и при мъжете, и при жените. Единствено субскалата „нетърпимост към скука” не се влияе от възрастта (Zuckerman, 1994).

Относително по-слабата надеждност на тази SSS-V скала при възрастни вероятно се дължи на установения вече факт, че двете личностни тенденции „търсене на усещания” и „склонност към риск” намаляват своята интензивност и се наблюдават по-рядко с увеличаване на възрастта на респондентите. Логично е да се очаква, че в резултат на това индивидуалните различия по тези скали ще бъдат по-трудно различими при възрастни, което намалява чувствителността на скалата за тях.

Полът също се оказва значим предиктор за степента на проявление на скалата „търсене на усещания”. Според изследвания, проведени в САЩ, Австралия, Канада и Испания, мъжете значимо превъзхождат жените по общото ниво на скалата „търсене на усещания” и субскалите „търсене на вълнения и приключения” и „преодоляване на забрани”. И мъжете и жените обаче, показват сходни нива по субскалата търсене на нов опит/познания. (Zuckerman et al., 1991; Roberti, 2004).

Хората, които изповядват и практикуват традиционна, общоприета религия, е по-вероятно да бъдат класифицирани като слабо търсещи усещания (Zuckerman, 1997).

Семейният статус също е свързан с нивата на SSS-V – разведените мъже и жени имат по-високи нива на SSS-V по всички субскали от женените и самотните. Образователното ниво и

професионалния избор по-слабо влияят върху проявлението на SSS-V, особено при жените (Roberti, 2004).

При изследвания сред близнаци е установено, че личностната тенденция „търсене на усещания“ е изключително значимо генетично повлияна от ген, който произвежда в мозъка веществото допамин и серотонин. Високите му концентрации предопределят склонност към рисковото поведение, докато ниските – към избягване на риск – т.е. ниско изразена тенденция „търсене на усещания“. При удовлетворяване на произтичащите от нея потребности се наблюдава и допълнителното освобождаване на cortisol, което обяснява стресовата реактивност и възможните буферни ефекти на „търсенето на усещания“ при субективната оценка на стресорите (Lykken, 1982, по Zuckerman, 1997). Биологични корелати на личностната тенденция „търсене на усещания“ са невротрансмитери, ензими и хормони (Roberti, 2004).

Част от психолозите атакуват приемането на устойчивата характеристика на личността „търсене на усещания“ като предиктор на привлекателността на рисковото поведение. Те отбелязват неговата ограниченост, поради слабата обяснителна сила на този конструкт по отношение на следните въпроси: „Защо субекти реализиращи, високорискови избори подценяват риска? Какво е участието на други черти на личността в детерминацията на рисковото поведение? Какво правят хората, когато е невъзможно да участват в рискови действия? Защо хората поемат рискове в определени области на техния живот, а в други – не?“ (Roberti, 2004).

Може да се обобщи, че търсенето на усещания не е самостоятелна причина за рисковото икономическо поведение, но стимулира такова поведение при достатъчна значимост на дейността или на възможните резултати от нея. Иначе казано – и поемащите и избягващите икономически риск могат да дават една и съща субективна оценка на неговата величина, както и субективно да придават една и съща значимост на резултатите от рисковото поведение. При всички равни други условия обаче, поемащите риск със значителна вероятност биха реализирали рисковото икономическо поведение, докато избягващите риска биха се отклонили от него – не биха го предпочели. Това няма да бъде израз толкова на личностна (а не ситуативна) смелост или на кураж, колкото на специфичното възприемане на възможните заплахи или опасности и преживяването им като по-малко застрашаващи и опасни, както и на субективната увереност на високо рискуващите, че са в състояние в голяма степен да контролират рисковите фактори пред икономическата си дейност.

Както невъзможността да отговори на такива въпроси, така и непоследователността в зависимостите между психологическите профили и различните видове риск поставя под съмнение концепцията за универсална рисково поемаща личност. По-късни изследвания откриват у хората тенденцията към поемане на риск за здравето (напр. употреба на лекарство и участие във високорискови спортни игри), който е свързан с твърде различни психологични профили (Franken et al., 1992; Donohew et al., 1999a; Jessor, 1992; Rolison & Scherman, 2002; по Roberti, 2004)

Литература:

1. Русинова, В. (1992) Изследване на психичното състояние в ситуация на промяна, Българско списание по психология, 2, с.21-28.
2. Bem D. (1972) Self-perception theory In: L. Berkowitz, Editors, *Advances in experimental social psychology*, 6, Academic Press, NY, 1–62.
3. Caspi, A., D. Begg, N. Dickson, H. Harrington, J. Langley, T. Moffitt, P. Silva, (1997) Personality differences predict health-risk behaviors in young adulthood: Evidence from a longitudinal study, *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 1052–1063.
4. Cvetkovich, G., S. Baumgardner, J. Trimble (1984) *Social Psychology: Contemporary Perspectives on People*, NY: Holt Rinehart, & Winston, 136-174.
5. Clark, A., Y. Georgellis (2004) Kahneman meets the Quitters: Peak-End Behaviour in the Labour Market, CNRS and DELTA, Brunel University, February.

6. Coombs, C., P. Lehner (1981) Evaluation of two alternative models for a theory of risk: Are moments of distributions useful in assessing risk?, *Journal of experimental Psychology: human perception and performance*, 7, 1110-1123.
7. Donohew, L., R. Clayton, W. Skinner, S. Colon (1999) Peer networks and sensation seeking: Some implications for primary socialization theory, *Substance Use and Misuse*, 34, 1013–1023.
8. Franken, R., K. Gibson, G. Rowland (1992) Sensation Seeking and the tendency to view the world as threatening, *Personality and Individual Differences*, 13, 31-38.
9. Glicksohn J., J. Abulafia (1998) Embedding sensation seeking within the big three, *Personality and Individual Differences*, 25 (6), 1085-1099.
10. Eysenck, H., S. Eysenck, (1996). *Manual of the Eysenck Personality Scales (EPS adult)* (revised ed.). London: Hodder & Stoughton Educational.
11. Jessor, R. (1992) Risk behavior in adolescence: A psychosocial framework for understanding and action, *Developmental Review*, 12, 374–390.
12. Hogarth R. (1980) *Judgement and Choice: The Psychology of Decision*, N.Y.–L.: J. Wiley & Sons.
13. Kahneman, D., A. Tversky (1979) Prospect Theory: An Analysis of Decision Making Under Risk, *Econometrica*, 47 (2), 263-291.
14. Knust, S., A. Stewart (2002) Risk-taking behaviour and criminal offending: An investigation of sensation seeking and the Eysenck Personality Questionnaire, *International Journal of Offender Therapy & Comparative Criminology* , 46, 586–601.
15. Lykken, D. (1982) Fearlessness: Its carefree charm and deadly risks, *Psychology Today*, September, 20-28.
16. Llewellyn, D. (2003) Sensation Seeking and the tendency to view the world as threatening, *Personality and Individual Differences*, 13, 31-38.
17. Miller, W. (1958) Lower class culture as a generating milieu of gang delinquency, *Journal of Social Issues*, 14, 5-19.
18. Rolison, M., A. Scherman (2002) Factors influencing adolescents' decisions to engage in risk-taking behaviour, *Adolescence*, 37, 585–596.
19. Roberti, J. (2004) A review of behavioral and biological correlates of sensation seeking, *Journal of Research in Personality*, 38 (3), 256-279.
20. Zuckerman, M. (1985) Sensation seeking, mania, and monoamines, *Neuropsychobiology*, 13, 121–128.
21. Zuckerman, M. (1991) Sensation seeking: The balance between risk and reward. In: Lipsitt, L.P. and Mitnick, L.L., Editors, *Self regulatory behavior and risk taking: Causes and consequences*, Ablex Publishing Corporation, Norwood, NJ, 143–152.
22. Zuckerman, M., D. Kuhlman, J. Joireman, P. Teta, M. Kraft (1993) A comparison of three structural models for personality: The big three, the big five, and the alternative five, *Journal Of Personality And Social Psychology*, 65, 757-768.
23. Zuckerman, M. (1994) *Behavioral expressions and biosocial bases of sensation seeking*, Cambridge University Press.
24. Zuckerman M. (1997) Psychology prof's work ranks among world's best, *Office of Public Relations, University of Delaware*, 16 (19), Feb. 13.